

Bogatchuk S. S. Railway staff training in Ukraine (late19th – early 20th centuries).

The peculiarities of forming the staff of the railway workers and clerks, the creation of the network of special technical education establishments, professional and sociopolitical activity of the railway workers have been determined in the article. Then railway profession has become family profession. The dynamics of the growth of railways, their financing both from the side of the joint-stock companies and the state has been presented.

Н. О. Гончарова

**ПРОЯВИ СТУДЕНТСЬКОГО ТА УЧНІВСЬКОГО РУХУ
В УКРАЇНІ У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ
(1910–1914 рр.)**

Важливою складовою нашого суспільства є молодь, зокрема студенти і учні, чия діяльність часто виступає дієвим фактором суспільно-політичних змін. Без вивчення студентського та учнівського руху початку ХХ ст. неможливо відтворити в усій повноті суспільно-політичну історію України цього періоду.

У перші десятиліття ХХ ст. студентська та учнівська молодь становила важливу суспільно-політичну силу, здатну істотно впливати на становище в країні. З нею змушені були рахуватись уряд, широка громадськість та політичні партії. У зазначений період створювались нові організаційні структури студентського та учнівського руху, розроблялися і перевірялися на практиці різноманітні форми діяльності. Ознайомлення з ними сприятиме прогнозуванню подальшого розвитку сучасного молодіжного руху, застосуванню випробуваних часом форм і методів роботи.

Історію студентського та учнівського руху на межі ХІХ–ХХ ст. досліджували Н. Левицька, В. Головенько [1], В. Борисенко, Г. Непорожня [2], Л. Філоретова [3] та ін. Окремі аспекти суспільно-політичного життя початку ХХ ст. висвітлюються в колективних монографіях за редакцією Ю. Левенця [4], В. Різуна, В. Сминтини [5] та ін. Однак попри достатню кількість наявної наукової літератури особливості розвитку руху студентської та учнівської молоді у період революційного піднесення залишаються недостатньо дослідженими. Метою да-

ної статті є вивчення проявів боротьби студентства і учнівства України за академічні і політичні права у 1910–1914 рр.

Наступ реакції у 1907–1909 рр. значно обмежив опозиційну боротьбу студентів та учнів, однак спад революційної активності був короткочасний. Уже у 1910 р. почалося нове піднесення. Зростала чисельність студентських і учнівських виступів, вони набували політичного характеру.

Харківський поліцмейстер у рапорті губернатору від 10 березня 1910 р. повідомляв, що цього дня передбачається проведення сходки у технологічному інституті, а 12 березня 1910 р. — в університеті [6, арк. 1]. За організацію несанкціонованих зборів у технологічному інституті шістнадцять студентів постало перед професорським дисциплінарним судом. Суд виніс чотирнадцятьом учасникам сходки зауваження, а студенти А. Мірошник та О. Полоцький отримали догану [7, арк. 6]. На вимогу міністра народної освіти Л. Кассо 16 “неблагонадійних” студентів-технологів у грудні 1910 р. виключили з інституту та вислали з міста [8, с. 18]. Таке свавілля викликало обурення харківської вузівської молоді.

Приводом до активізації виступів молоді стала звістка про смерть Л. Толстого у листопаді 1910 р. Вони були присвячені, насамперед, протестам проти смертних вироків. Нагадаємо, що у травні — червні 1908 р. письменник виступив з відкритим листом-протестом проти репресивної політики в Росії в роки реакції “Не могу молчать” [9, с. 429–431]. Лист Л. Толстого поширювався нелегально. На газети, які опублікували уривки з нього, було накладено стягнення. 7 листопада у м. Києві відбулися багаточисельні студентські демонстрації, у яких взяли участь курсистки та робітники. Поліція заарештувала сто сім осіб, із них дев’яносто один — студенти університету та політехнічного інституту [10, с. 139]. Учнівська молодь приєдналась до виступів студентства, присвячених протестам проти смертних вироків. Вихованці всіх середніх навчальних закладів м. Києва відмовилися відвідувати заняття. Відновити нормальну роботу закладів влада не змогла до кінця 1910 р. [11, арк. 39, 74].

8–9 листопада 1910 р. багатолюдні демонстрації студентів, курсисток, робітників відбулися в м. Одесі [12, арк. 7–8]. Низка політичних сходок з приводу смерті Л. Толстого відбулася

у вищих навчальних закладах м. Харкова. 8 листопада 1910 р. сходки студентів університету та технологічного інституту переросли у вуличну демонстрацію за участю майже тисячі осіб. Наступного дня виступ харківського студентства був підтриманий робітниками паровозобудівних заводів Гельферих-Саде, Мельгазе та ін. [13, арк. 1–2].

Розгортання руху студентської молоді спонукало керівництво вищих навчальних закладів до попереджувальних заходів, зокрема, до заборони сходок у стінах вищих навчальних закладів, введення системи перепусток до приміщень вузів, встановлення нагляду за студентами в місцях їх проживання тощо. Особлива увага зверталась на необхідність перегляду порядку надання стипендій, оскільки ними часто користувалися політично неблагонадійні особи. Вони за рахунок скарбниці отримували можливість закінчити освіту й у той же час проводили у студентському середовищі шкідливу революційну діяльність [14, арк. 55; 15, арк. 3].

До заспокоєння студентів доклало зусиль і Міністерство внутрішніх справ. Через Управління у справах про військову повинність воно повідомило губернаторів, що студенти, відраховані з вузів за участь у заворушеннях, позбавляються права закінчити освіту та підлягають призову до війська [16, арк. 21]. Підсумком урядової політики в галузі вищої освіти став циркуляр міністра освіти Л. Кассо “Про тимчасове недопущення публічних та приватних студентських зборів”, оприлюднений 11 січня 1911 р. Поява документу, що фактично означав ліквідацію університетської автономії, послужила приводом до всеросійського студентського страйку 1911 р., який у всіх вищих навчальних закладах проходив під гаслом за “вільну школу у вільній країні”. Студентство вимагало скасування обмежень права зборів та організацій, звільнення заарештованих та повернення засланих товаришів. Під впливом загальновузівських організацій студентство українських університетських міст все частіше поєднувало свої акції з виступами робітників, переймаючи у них гасла і форми боротьби. На зміну попереднім сходкам та обструкціям прийшли демонстрації та страйки.

29 січня 1911 р. студентські заворушення відбулись у Київському політехнічному інституті. 1 лютого 1911 р. з ініціативи “Коаліційного комітету” у навчальних закладах м. Києва було

оголошено страйк на весь навчальний семестр [17, арк. 70–75, 89, зв.]. Курсистки всіх Вищих жіночих курсів (ВЖК) Наддніпрянської України приєдналися до страйку слухачок Бес-тужевських курсів м. Санкт-Петербурга. На Київських ВЖК поширювалися прокламації, які закликали до антиурядового виступу. Страйки на Вищих жіночих курсах набули масового характеру [18, с. 234]. У м. Харкові страйк тривав до початку березня 1911 р. Студентським рухом керувала загальноміська “Коаліційна рада вищих навчальних закладів м. Харкова”. В університеті, технологічному та ветеринарному інститутах у заворушеннях взяли участь більше двох третин від загальної кількості студентів [17, арк. 49].

У листопаді 1911 р. відбулося заворушення у Миргородській художньо-промисловій школі. Приводом до акції стала відмова ревізора задовольнити вимоги учнів щодо реформування шкільних порядків. Адміністрації вдалося поновити навчальний процес, п’ятнадцять найактивніших учасників виступу виключили зі школи [19, с. 121].

Значний антиурядовий виступ слухачок Одеських Вищих жіночих курсів відбувся 8 грудня 1911 р. До списків неблагонадійних потрапило сто вісімдесят шість осіб. Після такої масової акції куратор Одеського навчального округу вжив надзвичайних заходів: з Одеських ВЖК було відраховано двадцять три курсистки [20, арк. 2].

В учнівському русі в 1911 р. спостерігається переорієнтація на боротьбу за національні права українців. Так, більшість учнів середніх навчальних закладів і учителів м. Лубни Полтавської губернії взяли активну участь у підготовці вечора з нагоди 50-річчя смерті Т. Шевченка. Незважаючи на протистояння влади, демократично налаштована учнівська молодь та її наставники змогли провести вечір пам’яті великого Кобзаря, який перетворився на важливу суспільно-політичну подію [21]. Того ж року сто вісімдесят старшокласників Подільської духовної семінарії надіслали листа депутату 3-ї Державної думи О. Сендерку із закликом відстоювати право учнів на вживання української мови у навчальних закладах. Крім того, через газету “Рада” молодь звернулася з вимогою до Синоду про введення в навчальних закладах українознавчих дисциплін [22, с. 169, 219].

Характерною рисою виступів молоді у зазначений період було те, що виникали вони не лише на ґрунті суто академічних вимог, а були відгуком на суспільно-політичні події у країні. 9 січня 1912 р. у харківських вузах відбувся одноденний страйк, присвячений “кривавій неділі”. Харківський губернатор наказав командирі 10-го армійського корпусу підготувати роту саперного батальйону та сотню козаків для надання допомоги цивільній владі у боротьбі зі студентськими заворушеннями [23, арк. 52].

Значні акції протесту у студентському середовищі викликав розстріл робітників на ленських золотокопальнях 4 квітня 1912 р. Листівку із закликом оголосити 13 квітня днем жалоби та протесту поширили серед київської вузівської молоді студентські партійні фракції соціалістів-революціонерів, Російської соціал-демократичної робітничої партії, українських соціалістів-революціонерів, Польської партії соціалістів. “Поліцейський гніт не дає можливості сильно виразити свій протест, але для нас є ще один шлях — страйк”, — зазначалося у відозві [24, с. 39]. До заклику провести 13 квітня 1912 р. страйк з приводу жорстокої розправи царського уряду з ленськими робітниками приєдналися студенти-українці вищих шкіл м. Києва [24, с. 40]. Учасники сходок 13 і 14 квітня у київських політехнічному та комерційному інститутах, на Вищих жіночих курсах постановили вшанувати пам’ять розстріляних робітників триденним страйком протесту. У резолюції сходки зазначалося: “Ми приєднуємось до вимог робітничого класу: свободи зборів, страйків, слова, коаліцій, народного представництва на основі загального, прямого, рівного та таємного виборчого права та скасування смертної кари” [25, арк. 37]. За кілька днів у м. Києві було заарештовано близько семисот студентів.

20 квітня 1912 р. одноденний страйк протесту проти ленських подій відбувся у Харківському жіночому медичному інституті. Група студентів Новоросійського університету у листівці до подій на р. Лені писала: “Вся країна марить кривавими жахами: в тюрмах, на каторзі, у засланні потерпають кращі люди країни. Університети перетворені на поліцейські управління...” [20, арк. 39]. З нагоди першотравневих свят у 1912 р., на знак солідарності з робітниками студенти Київського та Харківського університетів провели політичні страйки [23, арк. 59].

Вузівські центри країни восени 1912 р. знову охопив рух протесту проти смертних вироків. “Організаційний комітет” Київського університету 7 листопада випустив листівку до роковин смерті Л. Толстого: “У Петербурзі на заводах та фабриках страйкують робітники, у вищих навчальних закладах припинені заняття, влаштовуються сходки протесту проти смертної кари та насильства у тюрмах. Нехай же київське студентство приєднається до загального протесту петербурзьких товаришів” [24, с. 51]. Заклик не залишився непоміченим: 7 листопада відбулися спільні виступи робітників київських заводів та студентів університету, комерційного інституту, жіночого медичного інституту, Духовної академії та слухачок Вищих жіночих курсів.

Активізація студентських виступів у листопаді 1912 р. стала також реакцією протесту проти смертного вироку Військового суду в справі матросів лінкора “Іоанн Златоуст”, які готували повстання на Чорноморському флоті. Так, 27 листопада у вищих навчальних закладах м. Києва відбулися студентські демонстрації під гаслом “Свободу в’язням реакції”. У листопаді 1912 р. пройшли заворушення у вузах м. Харкова [23, арк. 60–61]. Студентство виступало під гаслами солідарності з протестами робітників проти судового вироку над севастопольськими моряками, проти знущань у каторжних тюрмах над політичними арештантами.

Часто приводом до початку заворушень у студентському середовищі ставало небажане для студентів призначення викладачів. У січні 1913 р. студенти медичного факультету Харківського університету влаштували триденний страйк, протестуючи проти переведення до вузу реакційного професора Новоросійського університету І. Брандта. Аналогічну реакцію у студентів-медиків викликало призначення приват-доцента О. Жебровського, переведеного з Києва на місце професора А. Груздева [26, арк. 5, 18]. Виступ студентів-медиків, підтриманий іншими факультетами, перетворився на загальну акцію протесту проти існуючих порядків.

На початку 1913 р. активізується й рух учнівської молоді. Так, у січні відбувся страйк учнів Кременецького комерційного училища Подільської губернії, які висунули до керівництва академічні та політичні вимоги [27, арк. 64–65]. 13 січня

1913 р. учні середніх навчальних закладів м. Глухова Чернігівської губернії здійснили спробу потрапити на концерт, присвячений роковинам смерті Т. Шевченка, відзначення яких влада заборонила. Значних зусиль доклали директори гімназій м. Полтави для того, щоб не допустити учнів на “шевченківські вечори”, організовані місцевою прогресивною інтелігенцією [28, с. 379]. Подібну непокору владі демонструвала учнівська молодь і в інших містах України.

У зв'язку з трьохсотліттям дому Романових 21 лютого 1913 р. був оприлюднений “Височайший маніфест”. Начальникам відомств, у підпорядкуванні яких знаходились вищі навчальні заклади, з початку нового навчального року дозволялося повертати до складу студентів осіб, відчислених за участь у студентських сходках, якщо вони не входили до числа їх організаторів [29, арк. 1–1, зв.]. Однак дарована маніфестом “милість” не змогла заспокоїти вузівську молодь. “Організаційний комітет” Київського університету звернувся до студентів із закликом не брати участь у святкуванні: “Для вільної Росії день 300-річчя — день жалоби. Триста років для міцності престолу зводились ешафоти, шибениці. Загальноорганізаційна рада Київського університету заявляє, що свідоме студентство пам'ятає свій кровний зв'язок з народом і не братиме участі у святкуванні гнобителів” [24, с. 57].

У березні 1913 р. опозиційні студентські виступи були спричинені закриттям Петербурзької Воєнно-медичної академії. Відозви із закликами до акції протесту проти насильства над студентами оприлюднили “Демократична організація студентів” Київського комерційного інституту та “Організаційний комітет” київських Вищих жіночих курсів. “Протестуючи проти свавілля та насильства над студентами, пропонуємо виразити солідарність товаришам-медикам одноденним страйком 20 березня”, — говорилося у листівках [24, с. 57–58].

Не залишив байдужим свідоме українське студентство судовий процес над М. Бейлісом: “Справа Бейліса не є справою єврейського народу. Це справа, яка обходить всі недержавні народи, волею історії кинуті в тюрму народів — Росію” [24, с. 62]. За закликом студентських демократичних організацій 25 вересня в університеті, політехнічному, комерційному та жіночому медичному інститутах м. Києва відбулися одноденні страйки

протесту. У жовтні 1913 р. з відозвою-закликом до страйку до демократично налаштованої студентської молоді звернулися “Об’єднані фракції Української соціал-демократичної робітничої партії вищих шкіл м. Києва” [24, с. 62]. 27 вересня 1913 р. спроба влаштувати страйк відбулася у Харківському жіночому медичному інституті [26, арк. 18, зв.]. У жовтні в університеті м. Харкова студентськими фракціями соціал-демократів та соціалістів-революціонерів була розповсюджена прокламація “К харківському студентству”, у якій вони закликали вузівську молодь до триденного страйку протесту в справі М. Бейліса [26, арк. 20–20, зв.]. Загалом у Росії в акціях протесту взяли участь студенти 26 вищих навчальних закладів.

На початку листопада 1913 р. в Харківському університеті було розповсюджено прокламації із закликом до демонстрації протесту проти смертної кари до чергових роковин смерті Л. Толстого. У зв’язку з річницею смерті соціаліста-революціонера Є. Сазонова “Харківська група партії соціалістів-революціонерів” поширила серед студентства університету гектографічні відозви із закликом до об’єднання в боротьбі з існуючим ладом [26, арк. 23–23 зв.].

Зважаючи на посилення опозиційних настроїв в учнівському середовищі, попечителі навчальних округів у листопаді 1913 р. поширили циркуляр, за яким учням було заборонено з’являтися на будь-яких публічних заходах (літературно-музичних, танцювальних вечорах тощо) поза межами навчальних закладів. Таким чином керівництво прагнуло зменшити вірогідність зближення учнівської молоді з радикально налаштованим студентством, інтелігенцією, робітниками. Разом з тим висловлювалося побажання “влаштувати усі позакласні заходи лише в стінах навчальних закладів, в обстановці, що відповідає виховним завданням школи” [30, с. 236]. Крім того, керівництво навчальних округів циркуляром від 27 січня 1914 р. наказало завести у середніх навчальних закладах алфавітні книги для реєстрації осіб, виключених без права вступу у навчальні заклади імперії [31, с. 495]. Облік політично неблагонадійних учнів проводився для того, щоб у майбутньому не допустити їх вступу до вищих навчальних закладів.

У лютому 1914 р. українська громадськість відзначала сторічний ювілей з дня народження Т. Шевченка. Активну

участь у святкуванні взяло національно свідоме студентство. “Об’єднані фракції Української партії соціалістів-революціонерів вищих шкіл м. Києва” звернулись до студентства з закликом до страйку 25 лютого. У відозві говорилося: “Нехай страйк буде вшануванням Тараса Шевченка і разом з тим здійсненням його “Заповіту” — “Вставайте, кайдани порвіте!” [24, с. 65]. “Загальна коаліційна Рада вищих навчальних закладів м. Києва” у листівці з нагоди ювілею поета також закликала до політичного страйку: “Хай Шевченківський день стане днем революційного протесту проти політики загального пригнічення та прогнилих форм сучасного бюрократичного режиму. Геть національний гніт! Хай живе автономія кожної національності! Хай живе друга російська революція! Хай живе соціалізм!” [24, с. 66].

З відозвами до 100-річчя з дня народження Т. Шевченка, із закликом до одноденного страйку протесту проти політики російського уряду у національному питанні виступили “Організована група студентів-українців Київського політехнічного інституту”, “Соціал-демократична організація київських студентів”, “Об’єднане поступове українське студентство м. Києва”. “Ми стоїмо в моменті, коли українська справа, вийшовши з тісного гурту інтелігентських верств, увійшла в стадію важливого питання внутрішньої, і навіть, зовнішньої російської політики. Страйкуймо 25 лютого в знак протесту! Хай живе автономія України! Хай живе солідарність усіх недержавних націй! Геть панівний націоналізм! Геть обрусительну урядову політику! Хай живе організоване українське студентство!” — заявляла вузівська молодь [24, с. 67].

Побоюючись перетворення святкування ювілейної дати з дня народження Т. Шевченка на всенародну акцію, керівництво навчальних округів вирішило заздалегідь вжити попереджувальних заходів. Ще у січні 1914 р. був поширений циркуляр про заборону святкування ювілею поета Т. Шевченка у середніх навчальних закладах. У документі зазначалося: “Обласне нарідччя російської мови, яким писав Т. Шевченко, не служить ні знаряддям, ні предметом викладання у російській школі, а його життя, особистість та творчість не містять у собі матеріалу, що відповідає завданням школи. Тому прошу не допускати поширення тенденційної української ювілейної літе-

ратури серед учнів та будь-яких відхилень від звичайного буденного навчального процесу у день Шевченківського ювілею у навчальних закладах” [31, с. 491].

У березні 1914 р. одноденний страйк-протест проти заборони урядом ушанування пам’яті Т. Шевченка вирішила організувати студентська молодь Новоросійського університету. Однак після занять навчальний заклад було замкнено, студентів з нього не випускали. Адміністрація університету провела зі студентами розмову про те, що святкування сторіччя з дня народження поета-бунтівника, особливого ворога дому Романових, є забороненим у всій Російській імперії, насамперед, у малоросійських губерніях [32, с. 150]. Проте студентам вдалось залишити вуз і, об’єднавшись з учнівською молоддю середніх навчальних закладів міста, відзначити свято. Через кілька днів було видано наказ про відчислення з університету дванадцятьох студентів, найактивніших учасників акції [32, с. 150].

У досліджуваній період рух студентської та учнівської молоді проявлявся також у створенні різноманітних організацій. У студентському середовищі зростає чисельність українських студентських громад (УСГ) — центрів легальної роботи з питань національного відродження. У статутах УСГ зазначалося: “шляхом поширення наукових знань з історії, етнографії та побуту українського народу готувати своїх членів до громадської діяльності на користь рідного народу” [33, с. 10]. У канікулярний час студенти-громадівці працювали за місцями проживання їх батьків [34, с. 285].

Українська студентська громада при Київському університеті своїми головними завданнями визначала “консолідацію студентів-українців на національному ґрунті без розрізнення політичних поглядів і походження, піднесення національної свідомості зрусифікованого студентства і темного селянства, заходи у сфері самоосвіти і політичного самовизначення” [24, с. 34]. У березні 1910 р. члени УСГ при Київському університеті звернулися до київського студентства із закликом об’єднуватися в українські гуртки під її керівництвом [24, с. 35]. У квітні 1911 р. українська студентська громада Київського університету поширила звернення серед студентів молодших курсів. Вона закликала молодь вивчати рідну мову, історію та боротися за національні права [24, с. 36–37]. УСГ при Київському

університеті 13 листопада 1912 р. розповсюдила відозву з протестом проти святкування дня слов'янської писемності. У документі зазначалося, що організація російських націоналістів “Славянское общество” має на меті насильницьку русифікацію всіх неслов'янських народів. “Ми протестуємо проти брехливого слов'янолюбства та закликаємо до бойкоту “слов'янського дня”, — заявляли студенти [24, с. 53]. Існувала українська студентська громада і при Київському політехнічному інституті. Її члени проводили студентські збори, де читали доповіді про українську інтелігенцію, про суспільну ситуацію на Галичині, про стан тогочасної промисловості на Україні.

Восени 1911 р. українську студентську громаду було утворено у Харківському жіночому медичному інституті. Її очолила слухачка цього навчального закладу А. Медведева, за що у 1914 р. потрапила під судове слідство [35, арк. 2, зв.].

Більшість УСГ дістали дозвіл на легальну діяльність як “наукові гуртки”. При комерційному інституті м. Києва працював “гурток українознавства”, при Київському політехнічному інституті — “агрономічний гурток” (чисельність їх учасників у 1911 р. зросла до двохсот осіб). У складі “агрономічного гуртка” діяла “термінологічна комісія” [34, с. 285]. При Новоросійському університеті діяла студентська наукова секція (створена восени 1909 р.), на засідання якої доповіді з політичної економії готував В. Грицинський, з нової української літератури — А. Ніковський, з історії української церкви — В. Хоменко та з історії українського права — М. Слабченко [36, арк. 82].

На базі українських студентських громад під виглядом “наукових гуртків” легалізувалися і студентські фракції політичних партій. Соціал-демократична фракція Київського комерційного інституту заснувала “гурток любителів соціальних знань”. У Київському політехнічному інституті українська соціал-демократична фракція проводила пропагандистську роботу під прикриттям “гуртка для вивчення суспільно-філософських наук”. У складі УСГ при університеті м. Києва були представлені українські соціалісти-революціонери та українські соціал-демократи [24, с. 126]. Зважаючи на досить сильні позиції соціал-демократів у київських вузах, їм вдалося наприкінці 1911 р. утворити загальноміську міжвузівську гру-

пу “Об’єднані соціал-демократичні фракції вищих навчальних закладів м. Києва”.

У Харківському університеті соціал-демократи зареєструвалися як “гурток з вивчення політичної економії”, студентська група соціалістів-революціонерів — як “гурток з вивчення аграрного питання”, група конституційних демократів — як “гурток з вивчення юридичних наук” [37, арк. 6–6, зв.]. Під виглядом засідань “громади студентів-українців” та “студентського гуртка з вивчення побуту українського народу” проводилися збори фракції українських соціал-демократів [38, арк. 3–4]. На початку 1913 р. усього нараховувалося двадцять дві українські студентські громади [33, с. 11].

Учнівська молодь в Україні в 1910–1914 рр. активно співпрацювала з політичними партіями. Зокрема, наприкінці 1910 р. відбувся судовий процес над групою учнів середніх шкіл м. Харкова, звинувачених у приналежності до “Харківської спілки учнів партії соціалістів-революціонерів”. Справа розглядалася на закритому засіданні Судової палати. Всіх підсудних було ув’язнено на різні терміни [8, с. 18]. Подібна ситуація спостерігалася і в м. Катеринославі, де серйозну стурбованість місцевої влади викликала антиурядова діяльність кількох нелегальних учнівських організацій. Тільки в грудні 1910 р. жандармському управлінню вдалося розпочати розслідування проти двох учнівських гуртків [22, с. 219].

У 1911 р. виник “Гурток вихованців Харківського землеробського училища”. До його складу входили учні зазначеного навчального закладу І. Луканін, Ф. Радченко, Й. Каллала, Д. Головка, К. Юрченко, К. Панченко, Є. Селіцький, а також слухачки Харківського жіночого медичного інституту Х. Шнейдер і Г. Хаськіна. Члени цього гуртка проводили таємні збори, де читали реферати на соціально-економічні та політичні теми “Про обмін”, “Капітал”, “Про класову боротьбу”, “Про аграрне питання”. Гурток підтримував стосунки з фракцією соціалістів-революціонерів Жіночого медичного інституту, поширював серед студентської та учнівської молоді відозви революційного змісту [39, арк. 37]. У березні 1911 р. під керівництвом “Гуртка вихованців Харківського землеробського училища” відбулася акція протесту проти свавілля керівництва училища. Адміністрація суворо покарала учасників виступу: чотирнадцятьох уч-

нів відчислили з училища, шістьох — позбавили казенного утримання [40, арк. 6–6, зв.]. У липні членів “Гуртка” засудили та вислали під гласний нагляд поліції: Д. Головка та К. Панченка до Архангельської губернії на три роки; К. Юрченка до Вологодської губернії на два роки; Х. Шнейдер до м. Оренбурга на два роки; І. Луканіна, Є. Селіцького, Й. Каллалу, Г. Хаськіну — в обрані ними місця проживання, крім столичних та університетських міст та Харківської губернії, на два роки [39, арк. 40–41].

При духовній семінарії м. Харкова у 1911–1913 рр. діяв “Гурток семінаристів”, до якого входили І. Рубінський, А. Жуков, О. і С. Пономарьови, К. Молочковська. Цей гурток підтримував доктрину партії соціалістів-революціонерів. Свідченням цьому була знайдена в І. Рубінського брошура “Как устраивать сельские братства социалистов-революционеров” (1908 р.). За клопотанням місцевої влади, члени гуртка були вислані з м. Харкова до місць проживання їх батьків під гласний нагляд поліції на два роки кожний [39, арк. 1–2, 66].

У 1912–1913 рр. у м. Полтаві діяла нелегальна учнівська організація — “Автономна група соціалістів-революціонерів”. До її складу входили учні реального, комерційного, музичного училищ та 2-ї гімназії м. Полтави, вихованці Київського комерційного училища, учениці Маріїнської жіночої гімназії, гімназисти Константиноградської гімназії (загалом близько п’ятнадцяти осіб) [41, арк. 17, 19]. Члени групи вивчали праці Л. Толстого, А. Бебеля, П. Кропоткіна, Ф. Енгельса, К. Маркса та ін., проводили усну агітацію, розповсюджували гектографічні прокламації, закликаючи до силових дій з метою повалення царського режиму. Жандармерії вдалося з’ясувати склад “Полтавської автономної групи соціалістів-революціонерів”, до якої належали С. Сербін, Л. Проценко, В. Михайлов, Г. Васильєв, І. Криницький, В. Владовський, Л. Селіхова та ін. [41, арк. 44, 57]. Матеріали розслідування були передані начальнику Полтавського губернського жандармського управління, всі члени гуртка зазнали різних покарань.

З метою недопущення зростання кількості нелегальних учнівських організацій, у жовтні 1912 р. Міністерство народної освіти поширило постанову, яка забороняла використовувати приміщення навчальних закладів у дні класних занять для

зборів, що не мають відношення до навчального процесу [42, с. 64].

Нелегальний учнівський соціал-демократичний гурток діяв у 1913–1914 рр. у Кам'янець-Подільському комерційному училищі. До його складу входили М. Грабченко, Т. Богданський, І. Шрефель і Л. Куржий. Члени гуртка активно співпрацювали з місцевим осередком Української соціал-демократичної спілки [43, с. 149]. У першій половині 1914 р. учнівський осередок Української соціал-демократичної робітничої партії виник при Миргородській художньо-промисловій школі, учасником якої був, зокрема, Т. Коваленко [44, с. 167].

Таким чином, у період нового революційного піднесення помітно зростає кількість студентських виступів, вони набувають політичних ознак. Характерною рисою виступів студентів у 1910–1914 рр. було те, що виникали вони не лише на ґрунті суто академічних вимог, а були відгуком на суспільно-політичні події у країні. Студентство все частіше поєднувало свої акції з виступами робітників, переймаючи їхні гасла та методи боротьби. Організації студентської молоді цього періоду в переважній більшості являли собою центри легальної роботи з питань національного відродження.

Учасники опозиційного учнівського руху у 1910–1914 рр. відстоювали ідеї різних політичних партій, насамперед, партії соціалістів-революціонерів, Російської соціал-демократичної робітничої партії, Української соціал-демократичної спілки, Української соціал-демократичної робітничої партії та ін. Учні вивчали партійну літературу, поширювали її серед представників різних суспільних верств, створювали нелегальні учнівські організації відповідної політичної спрямованості тощо. Учнівські виступи у досліджуваний період носили стихійний характер, були переважно спрямовані на поліпшення соціальних умов становища учнів.

Незважаючи на жорстку регламентацію студентського та учнівського життя з боку уряду та адміністрації навчальних закладів, здолати прояви політичної активності свідомої молоді напередодні Першої світової війни владі не вдалося.

Джерела та література

1. Левицька Н. М. Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. — 25 с.
2. Борисенко В. Й., Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 — першій половині 1907 рр. — К.: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. — 149 с.
3. Філоретова Л. М. Еволюція нелегальної діяльності учнівської молоді України в 1908–1911 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2003. — Вип. 22.
4. Політична історія України XX ст.: У 6 т. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. — 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. — К.: Генеза, 2002. — 424 с.
5. Нариси історії Київського університету ім. Т. Шевченка. 1834–2004 / В. В. Різун та ін. — К.: Наша культура і наука, 2004. — 440 с.; Історія Одеського університету (1865–2000) / Л. О. Онуфрієв, С. О. Аппатов, Ю. О. Амброз та ін., В. А. Сминтина (гол. ред.). — Одеса: Астропринт, 2000. — 226 с.
6. Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 3. — Оп. 287, т. 3. — Спр. 2982.
7. ДАХО. — Ф. 770. — Оп. 1. — Спр. 655.
8. Ткачуков І. П. Репресії на Україні за царату. Харківщина. — Харків: Шляхи революції, 1929. — 40 с.
9. Хрестоматія по истории СССР (1861–1917 гг.). Пособие для учителей / Сост. С. С. Дмитриев, Р. Г. Эймонтова. — М.: Просвещение, 1970. — 608 с.
10. Лавров П. А. Толстовские дни в Киевском университете в 1910–1912 гг. // Сборник Тбилисского государственного университета им. Й. Сталина. — Тбилиси, 1939. — Т. 10.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАУК). — Ф. 707. — Оп. 262. — Спр. 5.
12. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 482.
13. ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287, т. 3. — Спр. 3534.
14. ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287, т. 3. — Спр. 3294.
15. ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 581.
16. Державний архів Полтавської області. — Ф. 977. — Оп. 1. — Спр. 34.
17. ЦДАУК. — Ф. 442. — Оп. 861. — Спр. 18.
18. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX — початку XX ст.: Сторінки історії. — Одеса: Астропринт, 1998. — 407 с.
19. Степанов М. С. Революционные выступления учащихся художественно-промышленных учебных заведений России в конце XIX —

- начале ХХ века // Учёные записки. — Курск, 1970. — Т. 78. Вопросы истории и краеведения.
20. ДАОО. — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 538.
 21. Засів. — 1911. — 10 червня.
 22. “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). Колективна наукова монографія в 3-х ч. / Під ред. В. Г. Сарбея. — К.: НАН України, 1999. — Ч. 2. — 488 с.
 23. ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287, т. 3. — Спр. 3499.
 24. Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 — початок 1917 рр.). Збірник документів і матеріалів / Упор. Б. І. Корольов, І. С. Михальський. — Луганськ: СУДУ, 1999. — 163 с.
 25. ЦДАУК. — Ф. 317. — Оп. 1, т. 1. — Спр. 5501.
 26. ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287, т. 3. — Спр. 3747.
 27. ЦДАУК. — Ф. 442. — Оп. 667. — Спр. 5.
 28. Черкасенко С. З українського життя // Літературно-науковий вісник. — 1913. — Т. 61. — Кн. 2.
 29. ДАХО. — Ф. 770. — Оп. 1. — Спр. 733.
 30. Законы, циркуляры, сенатские разъяснения // Вестник народного образования (далі — ВНО). — 1913. — № 4.
 31. Законы, циркуляры, сенатские разъяснения // ВНО. — 1914. — № 7–8.
 32. Олійників О. Річниця поета і царське свято // Горизонт. — 1988. — № 1.
 33. Димиров Н. Ф. Студенты в национально-освободительном движении Украины (конец ХІХ — начало ХХ вв.) // Науковий вісник ІДГУ. — Ізмаїл, 2002. — Вип. 12.
 34. Щёголев С. Н. Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. — К.: Типография товарищества И. Н. Кушнерёв и К, 1912. — 588 с.
 35. ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287, т. 4. — Спр. 5428.
 36. ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 379.
 37. ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287, т. 3. — Спр. 2994.
 38. ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287, т. 3. — Спр. 3585.
 39. ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287, т. 3. — Спр. 3413.
 40. ДАХО. — Ф. 3. — Оп. 287, т. 3. — Спр. 3342.
 41. ЦДАУК. — Ф. 323. — Оп. 1. — Спр. 62.
 42. Законы, циркуляры, сенатские разъяснения // ВНО. — 1913. — № 3.
 43. Філоретова Л. М. Опозиційний рух учителів і учнівської молоді України в другій половині 1907 — на поч. 1917 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Київ, 2003. — 213 с.
 44. Головченко В. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. — Харків: Видавничо-поліграфічна фірма “Майдан”, 1996. — 189 с.

Анотації

Гончарова Н. А. Проявления студенческого и ученического движения в Украине в период революционного подъёма (1910–1914 гг.).

В статье характеризуются 1910–1914 гг., которые в специальной литературе получили название “период нового революционного подъёма”; демонстрируется активизация движения студентов и учащихся в эти годы, анализируются различные его проявления.

Goncharova N. A. Displays of student and pupils' movement in Ukraine in the period of the revolutionary recovery (1910–1914)

Period of 1910–1914 is characterized in the article, which in the special literature is called “a new period of revolutionary recovery”; the activation of movement of students and pupils is demonstrated during these years, its various manifestations are analyzed.

С. П. Донченко

III–IV ДЕРЖАВНІ ДУМИ ТА ЛІБЕРАЛИ УКРАЇНИ

Перші кроки існування незалежної України примушують думати над удосконаленням роботи вищого законодавчого органу, звертатися до історичного досвіду. Така інформація особливо корисна для тих партій і громадських об'єднань, що не пройшли до Верховної Ради. З цієї точки зору є надзвичайно цікавим досвід українців під час роботи III та IV Державних Дум, куди представників лівих партій від України “не пропустили”. Історики приділяли цим питанням достатньо уваги і вивчали як діяльність кожного складу Думи, так і діяльність українських думців в цілому. Цьому присвятили свої роботи П. Варгачук, А. Коник, О. Копиленко, С. Кульчицький, Д. Чорний та ін. Але робота Дум розглядалася або в цілому, або в контексті якихось подій.

В даній статті зроблена спроба проаналізувати, як вирішувалися суто українські питання в III та IV Думах та як українські ліберали намагалися вплинути на їх постановку і прийняття.

Передвиборча кампанія до III Державної Думи була нелегою. Антидемократичний виборчий закон, неприховане переслідування представників опозиційних партій, можливість подробиць виборів відкривали шлях до створення слухняної чор-